

Válasz az opponensi véleményekre

Köszönöm MTA doktori dolgozatom bírálóinak, Horváth Sándornak, Standeisky Évának és Ungváry Krisztiánnak érdemi kritikáikat. A kézirat tervezett angol nyelvű kiadásának előkészítésekor igyekszem majd figyelembe venni a javasolataikat. Konstruktív észrevételeik valódi segítséget nyújtanak számomra – az *Egy forint a krumplis lángos. A Kádár-kor társadalma* című monográfiámon alapuló – MTA doktori dolgozatom külföldi tudományos olvasóközönség számára történő, folyamatban lévő átdolgozásához és rangos nemzetközi kiadónál való publikálásához.

Opponenseim bírálati több esetben ugyanazokat a témákat érintették, igaz, más-más szempontból, így több értelmét látom annak – az ismétlések elkerülése miatt is –, ha párhuzamosan, az általuk felvázolt kérdéskörök mentén válaszolok a felvetéseikre. Előbb az általánosabb, elméleti jellegű észrevételekre majd utóbb a konkrétabb megjegyzésekre térek ki. Ahogy Horváth Sándor is hangsúlyozta bírálatában, MTA doktori dolgozatomban nem elsősorban, vagy nem egyszerűen a korszak társadalmi jelenségeinek összegző feldolgozására törekedtem, hanem, ahogy az opponens kiemeli, „a hiánypótlás ezúttal nem tematikus (...), hanem elméleti igényű: milyen eszközök révén és történeti kontextusban érthető meg jobban a korszak”. A fő kérdés – a dolgozat gerincét alkotó mikrotörténeti vizsgálódásokban – valóban a Kádár-korszak történeti megértését szolgáló fogalmi eszközök meg- vagy feltalálása volt. Ezen túl s mindennek kapcsán az az általánosabb, elméleti jellegű kérdés foglalkoztatott, amint azt Standeisky Éva kiemeli, hogy egy olyan rezsím, amely alapvetően korlátozza az egyéni szabadságjogokat, hogyan tud(ott) mégis osztársadalmi szinten legitimitásra szert tenni. Standeisky opponensi véleményében utal rá, hogy ennek kapcsán a totalitarizmus – tömegtársadalomról és atomizáltságról szóló – Hannah Arendt-i elméletére hivatkozom a dolgozatban. Álláspontom szerint a totalitarizmus mint társadalmi jelenség a magyar társadalmat már az államszocialista korszak előtt is jellemezte, és léte vagy nemléte nem köthető élesen a politikátörténeti korszakhatárokhoz. Az „atomizált”, valódi osztályok nélküli tömegtársadalom megjelenése egyszerre volt oka és következménye a szocialista diktatúra működésének is. A kelet-közép-európai szocialista rendszerek esetében, amelyek külső nyomásra, a szovjet megszállás hatására alakultak ki, elsősorban az a kérdés, hogy e diktatúrák miképp voltak képesek felerősíteni a társadalmakban a totalitarizmusokra jellemző cselekvési mintákat. E folyamatban meghatározóak lehettek azok a különböző történelmi kontextusokból

fakadó társadalmi magatartásminták, amelyek az egyes országokban a hasonló elveken működő rendszerek közötti különbségeket is meghatározták. Ezek az eltérő történelmi, társadalmi kontextusok magyarázhatják a Kádár-korszak számos jellegzetességét. El tudom fogadni Ständeisky Éva arra vonatkozó kiegészítését, hogy a Kádár-korban „a terror enyhébb és kifinomultabb volt, mint általában a totalitárius rezsimekben, a közöny pedig inkább csak az egyre lanyhábban propagált hatalmi ideológia negligálásában mutatkozott meg”, illetve a Kádár-korszak „kispolgári jellegéről” és az „alattvalói helyzet” szinte általános elfogadásáról tett megállapításait is.

Amint opponenseim egyaránt kiemelik, elemzésemben a korabeli társadalom kollektív és egyéni magatartásainak elemzésére elsősorban a *resziment* és a *reziliencia* szociálpszichológiai fogalmait alkalmaztam (utóbbit, miként Ständeisky Éva megjegyzi, valóban már ezzel a helyesírással, magyaros átírásban használom az MTA dolgozat benyújtása óta megjelent, újabb publikációimban). Úgy vélem, hogy a resziment fogalmával megfogható magatartások általánosságban is jellemezheték a magyar társadalom mentalitását az 1956-os forradalom leverése utáni helyzetben. A resziment az erővel elfojtott ellenállás, a terror utáni állapot, azaz a rezisztencia kényszerű feladása. Társadalomtörténeti szempontból a legfontosabb kérdés e jelenség kapcsán az, hogy a kortársak mikortól érzik a rendszert állandónak, mozdíthatatlannak, elfogadva annak létezését, ők maguk (is) miképpen teremtik meg működésének a kereteit, és kezdenek el a “rendszer” – pontosabban a korszak politikájához való közös alkalmazkodás – logikája szerint gondolkodni, azaz miképp vész el a nyílt és tömeges ellenállás lehetősége. Az általános alkalmazkodástól eltérő magatartásokat, a rendszerrel való szembeszegülés, vagy az attól való távolságtartás különböző formáit a reziliencia fogalmával jellemeztem az értekezésben. A reziliencia eszerint nem nyílt ellenállás (rezisztencia), de nem is alkalmazkodás/kollaboráció, hanem mindennapos küzdelem az adott rezsime keretei között. A Kádár-korban a reziliencia lényege a saját célok megőrzése lehetett, vagyis a (kényszerű vagy önként vállalt) kívülmaradás az ideologikus uralmi rendszeren. Horváth Sándor megjegyzésére reflektálva, a rezilienciával kapcsolatban magam is úgy vélem, hogy e fogalom nem csupán „az alsó osztályok” és a kirekesztettek hétköznapi életvilágaira vonatkoztatható, ám az ő esetükben, meglátásom szerint, akár kollektív magatartásformaként is felfogható.

Ebben a szövegben – illetve korábban megjelent publikációimban, Magyarországon elsőként – kísérletet tettem a német társadalomtörténetírás *Eigensinn* fogalmának a meghonosítására és annak „magyaros” alakjának (önfejűség) használatára, amire Horváth Sándor is utal a bírálatában. Az autonómiák felszámolása, elvesztése, feladása miatt úgy vélem,

hogy a kor társadalma általánosságban leírható olyan atomizált társadalomként, amelyet az „önfejűség” fogalmat alkalmazva – önfejű egyének alkottak, akik jobbra sem a hívei, sem az ellenfelei nem voltak a diktatúrának. Ők – társadalmi cselekvőkként – a kor intézményeivel együttműködve vagy olykor azokkal szembe fordulva is, elsősorban a saját személyes, egyéni érdekeiket képviselték. Szintén felhasználtam a szövegben a magyar szociológiai irodalomból – Dupcsik Csaba és Tóth Olga munkássága nyomán – a familizmus fogalmát, miként azt opponenseim is megjegyzik. Ezt a kategóriát ugyancsak fontosnak tartom a kor társadalmi jelenségeinek a megértéséhez, mivel jelzi, hogy a kor ideológiája, politikája is alkalmazkodott ahhoz az általános társadalmi adottsághoz, hogy az egyének, a társadalmi cselekvők többsége elsősorban közvetlen környezetére, azaz saját magára és a családjára figyelt. A választott fogalmi keret, a szociálpszichológiából, a társadalomtörténetírásból és a szociológiából vett fogalmak együttes alkalmazása is mutatja azt, hogy a vizsgált társadalmi jelenségek interdiszciplináris bemutatására törekedtem az értekezésben. Ezek az elméleti hatások is magyarázzák azt a megközelítést, hogy az elemzésben elsősorban a kortárs egyének és csoportok társadalmi tapasztalatainak a megragadására összpontosítottam. (A nyilvánosan hozzáférhető tézisfüzet természetesen részletesen és ezen túlmenően is tartalmazza a dolgozat főbb állításait. Az értekezés elméleti háttérének rövid összefoglalása: Majtényi György *A totalitarizmuson innen és túl. Megjegyzések a Kádár-korszak társadalmának a vizsgálatához*. In: Rainer M. János szerk.: *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései*. Kronosz, Pécs, 2022. 308–322.)

Egyetértve Standeisky Éva megjegyzésével, én is kiemelten fontosnak tartom a hatalom képviselői és a társadalom többi tagja közötti interakcióknak az elemzését, mivel ezek meghatározhatták a mindennapokban a kádári diktatúra érzékelését, és kétségkívül alakították annak működését, mindennapi valóságait, hétköznapi tapasztalatát. Az MTA doktori dolgozatban az volt a szándékom, hogy mindezt elsősorban konkrét cselekvők, a kortárs egyének és az uralmat képviselő intézmények közötti kapcsolatokon, és – a feltételezésem szerint – szinte folytonos kommunikáción keresztül mutassam be. Erre a jelenségre alkalmaztam a dolgozatban a diktatúra „üzemszerű működése” kifejezést, amikor azt vizsgáltam, hogy a totalitarizmusok léte, működése miképp írható le a hatalommal is bíró ágensek, a korabeli intézmények működése kapcsán, illetve a hétköznapi emberek velük folytatott mindennapi interakcióin keresztül. Általánosságban úgy látom, hogy a kutatás hangsúlya az utóbbi időben a kérdéskör nemzetközi szakirodalmában mind inkább a különböző ágensek (intézmények, csoportok, egyének) közötti kölcsönhatásokra helyeződött, ahol –

részben a Foucault-i elméletből következően – a hatalom a mindennapi interakciók részeként is értelmezhető.

A magyar jelenkortörténetírás sok esetben akként jellemzi a kádári politikát, hogy az kiegészített a magyar társadalom nagy csoportjaival. Ezzel szemben úgy látom, hogy a 'munkásság', a 'parasztság' vagy az 'értelmiség' nem létezett a korban olyan kollektívumként, amely a hatalommal egyezséget, vagy amellyel a hatalom bármilyen kompromisszumot köthetett volna. A korabeli társadalom – az annak viszonylagos egységét mutató kortárs értelmezésekkel szemben – tagolt volt, és nemcsak az anyagi javak terén vagy az egyes foglalkozások társadalmi presztízséhez kapcsolódóan, hanem az uralmi elit és a különböző társadalmi csoportok, illetve az utóbbiak között kialakuló konfliktusok mentén is. A rendszer létének, működésének a korban nem születhettek meg nagyobb társadalmi csoportokhoz – osztályokhoz – és azok kollektív magatartásához kötődő egységes értelmezései, a valódi érdekképviselő és a kollektív érdekérvényesítés lehetőségének a hiánya miatt sem.

Ahogy Horváth Sándor egyetértően rámutat véleményében, a fentiekből következően valóban úgy látom, hogy a szocializmus kori „munkásságot”, a „parasztságot”, vagy az „értelmiséget” nemcsak, hogy nem lehet egységes társadalmi csoportnak tekinteni, hanem nem is célszerű ezeket a korabeli társadalmi kategóriákat más, a társadalmat ugyancsak statikusan leíró fogalmi modellekkel helyettesíteni. (Zárójeles megjegyzésként idekívánkozik, hogy Kemény Istvánnak a dolgozat több fejezetét is inspiráló kutatásait én nem tartom „alapvetően” strukturalista szemléletűnek.) Az értekezésben arra törekedtem, hogy a társadalmi csoportok és azonosságok megteremt(őd)ését „dinamikus történeti kontextusukban” ábrázoljam. A kézirat külföldi kiadásában – opponensem javaslatának megfelelően – mindennek kapcsán talán valóban érdemes lehet utalni még E. P. Thompson immár klasszikusnak számító munkájára, illetve a Lutz Niethammer nevével fémjelzett kutatásokra is. A szöveg átdolgozásakor figyelemmel leszek arra, hogy a Horváth Sándor által megnevezett további angol és német nyelvű munkák eredményei szintén megjelenjenek (illetve, hogy még hangsúlyosabban jelenjenek meg) a szövegben mikrotörténeti elemzéseim kontextusaként. Fontos hangsúlyozni, hogy már a doktori értekezésben is nagy hangsúlyt fektettem arra, hogy reflektáljak a nemzetközi szakirodalom megállapításaira, ám, mint minden tudományos szöveg esetében, az elméleti háttér természetesen még tovább tágítható.

Opponenseim reflexiói általánosságban arra inspirálnak, hogy a szöveg átdolgozott, angol nyelvű változatában még inkább azokra a jellegzetességekre fókuszáljak majd, amelyek nemzetközi összehasonlításban is – a szocialista rendszerek általánosnak tekinthető vonásain túl – a Kádár-kor jellegzetességének tekinthetők. Ungváry Krisztiánnak a korszak

ideológiamentességét megkérdőjelező kritikája kapcsán jegyzem meg, hogy az „ideológiamentesség” a szövegben elsősorban a rendszer Kádár-kori legitimációjára és legitimációs törekvéseire vonatkozik; alapvetően ezt a kérdéskört vizsgáltam az értekezésben. Ebből nem következik ugyanakkor az, hogy a rendszer mindennapjai és a kor nyelvezete ideológiamentes lett volna, vagy független a hivatalos ideológia hatásaitól. Az MTA doktori dolgozat egyes fejezeteiben éppen emiatt igyekeztem is elemezni a kor hivatalos nyelvezetének használatát a hétköznapi emberek és az intézmények közti interakciókban. Általánosságban elismerve a komparatív perspektíva szükségességét, mindennek elemzése kapcsán kevésbé látok lehetőséget tételes összehasonlításra más államok létezett szocializmusaival, hanem inkább, ahogyan azt fentebb jeleztem, a – jelen formájában sem elenyésző – nemzetközi szakirodalmi háttér további bővítésére törekszem majd az angol nyelvű kiadás előkészítése során.

Összefoglalóan, a Kádár-kor társadalmát alapvetően „alulnézetből” vizsgáltam a doktori dolgozatban, vagyis arra kérdeztem rá, hogy „milyen lehetőségek voltak az egyéni, ill. a csoportos cselekvésre a korban, és a hétköznapi emberek cselekedetei miképp határozták meg a kor társadalmát és ezen keresztül a politikát, s ennek kapcsán miképp formálódott a korszak emlékezete”. (5. o.) Ebből a perspektívából is következik a fejezetek hangsúlyozottan vállalt mozaikossága, illetve az elbeszélés szintén tudatosan megválasztott, általam esszéisztikusnak nevezett – elméleti nyitottságra, a tárgy sok irányú megismerésére törekvő s mindezt, reményeim szerint, az értekezés nyelvezetében is tükröző – stílusa. A doktori dolgozat mindhárom bírálója kitért a dolgozat szerkezetére, Horváth Sándor és Standeisky Éva ennek kapcsán hangsúlyozta a mikrotörténeti megközelítésben és az úgymond mozaikosabb ábrázolásmódban rejlő előnyöket. Ungváry Krisztián kritikai megjegyzéseinek egy része – úgy vélem – alapvetően ehhez a szemlélet- és ábrázolásmódhoz kapcsolódik. Ezek az észrevételek álláspontom szerint ugyancsak releváns kritikák, azonban általános, e dolgozaton túlmutató, műfaji jellegű bírálatoknak is tekinthetők. Más történetírói perspektívából, például jelen MTA doktori dolgozat szerzőjének nézőpontjából a korabeli társadalom totalitásának ábrázolására törekvő beszédmóddal szemben is megfogalmazhatók volnának hasonló jellegű, tehát az eltérő szemléletmódból adódó, ámde más tartalmú kritikák. Ilyen lehet például a makroperspektíva kizárólagos érvényesítése más szerzők esetében, vagy ennek kapcsán az egyéni, csoportos nézőpontok elvesz(ej)tése, a személytelenebb fogalmazásmód stb. Általánosságban úgy vélem, hogy a történetírói ábrázolásnak sok útja van, és sok útja lehetséges, akár még egy MTA doktori dolgozat keretein belül is. Egyetértek Standeisky Évával abban, hogy bár a „Kádár-korról lassan könyvtárnyi tudás halmozódott fel, s még csak az elején – közepén? – vagyunk a Kádár-éra

nyilván végleg soha le nem zárható feltárásának, interpretációjának”. Természetesen szükségesek és lehetségesek más irányú lépések, mint amiket én tettem ebben az értekezésben – a kutatás-megismerés és az értelmezés szinte végtelen folyamatában.

A mikrotörténeti megközelítés magyarázza azt is – Ungváry Krisztián felvetésére válaszolva –, hogy a bevezetőben nem indokoltam azt, miért nem vállalkozom bizonyos témák bővebb, átfogó kifejtésére. Elsődleges célom nem az volt az értekezésben, hogy valamennyi fontos társadalmi jelenséget sorra vegyek, hanem sokkal inkább az, hogy egyes jól megragadható példákon, esettanulmányokon keresztül az egyéni és csoporttapasztalatok totalitásának bemutatására törekedjek, (f)elismerve a tudományos megismerés korlátait. Ungváry Krisztián emiatt hiányolhatja bírálatában valóban lényeges témák részletesebb kifejtését is, így a tészesítés (kényszerkollektivizálás) vizsgálatát. Ennek kapcsán ugyanakkor megjegyzem, hogy a tészesítést valóban nem tárgyalom részletesebben, ám a Cs. Pál élettörténetét bemutató fejezetben (*Tiborc és a merániak. Társadalom- és szociálpolitika a Kádár-korban*) kitérek rá. A szöveg átdolgozása során e történet kontextusának kitágítása lehetőséget adhat ennek a kérdéskörnek az alaposabb bemutatására is. Az elemzett életutak kiválasztásánál sem lehetett cél a megközelítésmódból következően, hogy azok akár egy-egy társadalmi csoport szempontjából – a kifejezés hagyományos értelmében – reprezentatívak legyenek, sem a művelt szombathelyi tanácselnök esetében (az „*Egy úr Pannóniából*”. *Átalakuló elitek* című fejezetben), ahol Ungváry Krisztián ezt hiányolja, sem az értekezés többi szereplőjének története kapcsán.

Szintén megfontolom majd Horváth Sándornak és Ungváry Krisztiánnak a fejezetek, ill. az értekezés címadásával kapcsolatos javaslatait. Ahogy Staindeisky Éva megjegyezte, a fejezetcímekben „az első elem általában a mikrotörténeti szárra utaló, szellemes, figyelemfelkeltő idézet vagy szerzői lelemény, a második pedig maga a fejezettéma”. A külföldi kiadásra történő átdolgozás során mindazonáltal igyekszem majd figyelembe venni Horváth Sándornak a leíróbb fejezetcímekre vonatkozó, illetve a téziseknek az egyes fejezeteken belül is határozottabb megfogalmazását szorgalmazó, vagy Ungváry Krisztiánnak a címadással kapcsolatos javaslatait. Szintén mérlegelem majd egyes, erősen a magyar történeti diskurzusba ágyazott részletek elhagyását (mint a Kádár-kor emlékezetével foglalkozó szövegrészek), amit Horváth Sándor javasolt, vagy további témák bővebb, alaposabb kifejtését, akár az egyes mikrotörténetek kontextusaként is, amit pedig Ungváry Krisztián szorgalmazott (a tészek szervezése mellett, így például a vallásosság témaköre vagy az ún. kommunavita története). Az opponensem által felvetett javaslatok jó része új szempontokkal gazdagíthatja az elemzést, egy-két helyen viszont úgy gondolom, hogy a felvetett újabb szempont érvényesítése olyan

további alapkutatásokat, illetve újabb fejezetek megírását igényelné, amely ennek a kutatásnak, illetve a kézirat tervezett angol nyelvű kiadásának is szétfeszítenék a kereteit, így például azok az Ungváry Krisztián által javasolt szintén fontos témák, mint a fegyveres testületek “társadalmának” elemzése, a korabeli cenzúra vizsgálata, vagy az 1945 előtti középosztály és az uralmi elit sorsának részletesebb taglalása.

Általánosságban is hasznosnak gondolom Ungváry Krisztián részletekbe menő, pontosító megjegyzéseit, amelyekre szintén figyelmet fordítok majd a szöveg átdolgozásakor. Ezek közül csak azokra reflektálok külön a válaszomban, ahol én nem látok ellentmondást a szöveg és az ő álláspontja között, ám természetesen az angol nyelvű átdolgozás módját adhat ezeknek az állításaimnak a bővebb, még egyértelműbb kifejtésére is. Amit Sánta Ferenc *Ötödik pecsét* című műve kapcsán írok, szerintem nem ellentétes azzal, amit opponensem részletesebben is kifejt; a dolgozatban magam is a megvalósult szocializmus világa kapcsán idézem a művet. Ettől függetlenül a regény, illetve a film művészeti alkotásként – úgy vélem – az önkény világát általában is jelképezheti. A kisiparosok, kiskereskedők szinte láthatatlanná zsugorodása egy időszakra, az ötvenes évekre (az 1945/1948 utáni társadalomátalakításra) vonatkozik a dolgozatban, ezt természetesen én sem tartom igaznak a későbbi időszakok vonatkozásában. Mindenképpen hasznosítani kívánom Standeisky Éva egyes lábjegyzetekre vonatkozó, szerkesztői szemmel is tett, értékes észrevételeit, illetve ugyancsak az ő ajánlására igyekszem majd bevonni az elemzésbe a kor társadalmát reprezentáló művészeti alkotások között Galgóczi Erzsébet, illetve a jelenleginél is hangsúlyosabban Fejes Endre műveit. Fábri Zoltán *Utószezon* című filmjének vagy Nádas Péter *A Biblia* című kisregénye visszhangjának elemzése, amit Ungváry Krisztián javasolt, is fontos kiegészítés lehet az idegennyelvű kiadásban. Szintén külön elemzésre érdemes, akár önálló tanulmány formájában is, a Kádár János „külön iktatott iratainak” összehasonlítása Horthy Miklós hasonló módon megőrzött titkos dokumentumaival, amit, opponenseim közül, ugyancsak Ungváry Krisztián ajánlott a figyelmembe.

Végezetül remélem, hogy válaszomban valamennyi, az opponensek bírálataiban felvetett lényegi kérdésre kitértem. Külön, a műfaji adottságokból következően sem foglalkozhattam a szöveg egészét, stílusát, vagy akár az elméleti hozadékát méltató megjegyzésekkel. Mindazonáltal az opponensi vélemények azt jelzik a számomra, hogy a korábban megjelent kötet, illetve az azon alapuló MTA doktori disszertációm más kutatók számára is fontos, releváns kérdésekre keresett válaszokat. Külön öröm számomra, hogy opponenseim egyaránt értékelték azt a tényt, hogy munkám – kutatói ambícióimból és a kutatás célkitűzéséből adódóan – új elméletek és fogalmak, illetve széles forrásbázis mozgósításán

alapul. Még egyszer köszönöm kritikai észrevételeiket, amelyek nagyban elősegítik azt, hogy a közeljövőben a szöveget egyes helyeken kiegészítve, az elemzés horizontját még tovább tágítva, akár az alkalmazott fogalmi keretet is bővítve, bizonyos megállapításokat esetenként újragondolva, publikálhassam annak – a nemzetközi tudományos közönség részére készülő – angol nyelvű változatát.

Budapest, 2022. május 12.

.....
Majtényi György